

01

ปราสาท ตระพัง และบารายของชุมชนเขมรสมัยบาปวน ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทย*

Prasat, Trapeang, and Baray of Khmer Communities in Northeast Thailand during Baphuon Period

Received: April 17,2021 | Revised: May 20, 2021 | Accepted: May 20, 2021

ดร.สฤษดิ์พงศ์ ขุนทรง **

Dr.Saritpong Khunsong

---

* บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของโครงการวิจัยเรื่อง “ปราสาท ตระพัง และบารายของชุมชนเขมรสมัยบาปวน (ประมาณกลางพุทธศตวรรษที่ 16 ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 17) ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย” โดยได้รับทุนสนับสนุนการวิจัยจากกองทุนสนับสนุนการวิจัย นวัตกรรม และการสร้างสรรค์ คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร ประจำปี พ.ศ. 2562

** รองศาสตราจารย์ประจำภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร อีเมล: s_khunsong13@hotmail.com หรือ invincible.archeo@gmail.com

Associate Professor, Department of Archaeology, Faculty of Archaeology, Sipakorn University. email: s_khunsong13@hotmail.com, invincible.archeo@gmail.com

บทคัดย่อ

บทความนี้นำเสนอผลการศึกษาคุณลักษณะของปราสาทและอ่างเก็บน้ำของชุมชนเขมรสมัยบาปวนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย โดยในช่วงเวลานี้คือประมาณ พ.ศ. 1545-1650 หรือกลางพุทธศตวรรษที่ 16 ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 17 อาณาจักรกัมพูชาโบราณมีความเจริญรุ่งเรืองในหลายด้าน โดยเฉพาะเกิดการพัฒนาชุมชนท้องถิ่นอย่างก้าวกระโดด เห็นได้จากการก่อสร้างปราสาทขึ้นเป็นจำนวนมาก โดยมีการกำหนดแบบแผนต่างๆ คล้ายคลึงกัน เช่น ลักษณะแผนผังและทิศทาง รูปแบบศิลปกรรม ตลอดจนมีการก่อสร้างอ่างเก็บน้ำของปราสาทและชุมชน ทั้งตระพังหรืออ่างเก็บน้ำขนาดเล็ก และบารายหรืออ่างเก็บน้ำขนาดใหญ่ ซึ่งเอื้อประโยชน์ต่อการทำนา การป้องกันน้ำท่วม และใช้สื่อความหมายเชิงสัญลักษณ์ทางศาสนาของทะเลอันศักดิ์สิทธิ์ด้วย โดยในภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีการสร้างปราสาทขึ้นเป็นศูนย์กลางของชุมชนเขมรสมัยบาปวนอย่างน้อย 33 แห่ง ชุมชนเหล่านี้ส่วนใหญ่ต่างอยู่ภายใต้การกำกับดูแลของขุนนางหรือข้าราชการท้องถิ่น ซึ่งชุมชนเล็กๆ คงขึ้นตรงต่อเมืองขนาดย่อมๆ ที่มีขุนนางระดับสูงเป็นผู้ดูแล โดยชุมชนขนาดเล็กและเมืองขนาดย่อมทั้งหมดล้วนขึ้นตรงต่อเมืองขนาดใหญ่ที่มีความสัมพันธ์โดยตรงกับองค์พระมหากษัตริย์ อันสะท้อนให้เห็นถึงระบบบริหารราชการแผ่นดินและเศรษฐกิจในอาณาจักรกัมพูชาโบราณได้เป็นอย่างดี

คำสำคัญ: ปราสาท, ตระพัง, บาราย, สมัยบาปวน, ภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทย

Abstract

This article presents the study of the characteristics of temples and reservoirs of the Khmer communities in the northeast region of Thailand during the Baphuon period (AD 1002-1107 or ca. early 11th century to early 12th century). During this period the ancient kingdom of Cambodia showed prosperity in various sectors, in particular the dramatic development of local communities. This growth was evidenced by the construction of temples in many areas. These construction projects shared similar plans, such as layouts and orientations, architectural styles, and the presence of temples and communities' small reservoirs (Trapeang) and large reservoirs (Baray). These ancient reservoirs made water available for rice farming, prevented flooding, and held a symbolic meaning to them being the sacred sea. During the Baphuon period, at least 33 temples had been built in the northeast Thailand. Khmer communities of various degrees were all under the supervision of the nobles or local officials. The small communities might have been directly linked to the small cities that were held by high-ranking nobles. All small communities and cities were directly dependent on large cities that had very close links with the Khmer king. So, this hierarchical system of Khmer communities can be seen to be represented by the administrative and economic system of the ancient kingdom of Cambodia.

Keywords: Prasat, Trapeang, Baray, Baphuon period, Northeast Thailand

บทนำ

ในช่วงกลางพุทธศตวรรษที่ 16 ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 17 เป็นระยะเวลาที่วัฒนธรรมเขมรโบราณได้แพร่หลายเข้ามาในดินแดนไทยอย่างเข้มข้น เห็นได้จากศิลปกรรมเขมรและศิลาจารึกที่พบเป็นจำนวนมาก อาจกล่าวได้ว่า ในประเทศไทยมีปราสาทเขมรสมัยบาปวนอยู่มากที่สุด จากการสำรวจภาคสนามพบว่าปราสาทสมัยบาปวนมีแบบแผนในการก่อสร้าง และหลายแห่งก็มีอ่างเก็บน้ำทั้งขนาดเล็กและขนาดใหญ่ด้วย แต่ยังไม่เคยมีการศึกษาเกี่ยวกับคุณลักษณะของปราสาทและอ่างเก็บน้ำของชุมชนเขมรสมัยบาปวนในประเทศไทย การศึกษาในครั้งนี้จึงทำให้มองเห็นถึงคุณลักษณะต่างๆ ของชุมชนในช่วงเวลาดังกล่าวได้ชัดเจนยิ่งขึ้น และยังทำให้มีความเข้าใจเพิ่มขึ้นเกี่ยวกับสภาพสังคม วัฒนธรรม และเศรษฐกิจในสมัยบาปวนได้อีกด้วย

ทั้งนี้เมื่อกล่าวถึงอ่างเก็บน้ำในวัฒนธรรมเขมรโบราณโดยทั่วไปมักเรียกว่า “บาราย” ตามอย่างบารายที่เมืองพระนคร (Angkor) ในประเทศกัมพูชา แต่ในจารึกเขมรโบราณกลับไม่ปรากฏคำว่าบาราย โดยใช้ศัพท์ภาษาสันสกฤตเรียกว่า *“ตฏากะ” (Taṭāka)* หรือสระน้ำศักดิ์สิทธิ์ เช่น ยโศธรตฏากะ (*Yaçodharataṭāka* คือ บารายตะวันออก) หรือชัยตฏากะ (*Jayataṭāka* คือบารายที่ปราสาทพระขรรค์) นอกจากนี้ มัตติ กุมมุ (Matti Kummu) นักวิชาการด้านการจัดการทรัพยากรน้ำ ยังได้แบ่งระดับของการจัดการน้ำของเขมรโบราณออกเป็น 3 ระดับตามขนาดของชุมชน (Kummu 2009: 1416) ดังนี้

1) ระดับครัวเรือน มีการขุดบ่อน้ำเล็กๆ หรือคูน้ำล้อมรอบเนินดิน เพื่อกักเก็บน้ำไว้ใช้ในฤดูแล้ง

2) ระดับหมู่บ้าน มีการขุดอ่างเก็บน้ำหรือ “ตระพัง” ใกล้กับศาสนสถาน โดยตระพังมีสัดส่วนความกว้างต่อความยาวเท่ากับ 1:2 และมักวางตัวตามแกนทิศตะวันออก-ตะวันตก

3) ระดับเมือง มีการสร้าง “บาราย” เป็นอ่างเก็บน้ำขนาดใหญ่ ซึ่งไม่ได้มีสัดส่วนความกว้างต่อความยาวเท่ากับ 1:2 โดยก่อคันดินล้อมรอบพื้นที่อันกว้างขวางเพื่อกักเก็บน้ำฝนและน้ำที่ไหลมาจากแม่น้ำสายต่างๆ ทั้งยังมีแนวคันดินบังคับน้ำและคูคลองส่งน้ำด้วย

เสาวรส ปู (Saveros Pou) ยังได้ให้ความหมายคำว่า ตระพัง (travaṅ, travāṅ) คือ สระน้ำที่ขุดขึ้นประจำชุมชน (Etang creusé du village หรือ village pond) (Pou 1992: 229) ส่วน โคลด ชาค (Claude Jacques) ระบุว่า บาราย (bārāy) เป็นภาษาเขมร คือ อ่างเก็บน้ำซึ่งน้ำถูกกักเก็บไว้ภายในแนวเขื่อนคันดินอันแข็งแรง (แทนที่วิธีการขุดให้ลึกลงไปใต้ระดับพื้นดิน) บารายเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า มีหลายขนาด (Jacques & Lafond 2007: 272) บทความนี้จึงขอกำหนดใช้ศัพท์คำว่า “ตระพัง” สำหรับอ่างเก็บน้ำประจำปราสาทหรือชุมชนขนาดเล็ก ส่วนศัพท์คำว่า “บาราย” ใช้หมายถึงอ่างเก็บน้ำขนาดใหญ่ของชุมชนระดับเมือง

สังเขปประวัติศาสตร์กัมพูชาช่วงสมัยบาปวน

พระเจ้าสูรยวรมันที่ 1 (ครองราชย์ พ.ศ. 1545-1593) ทรงเป็นกษัตริย์ที่มีอำนาจมากที่สุดพระองค์หนึ่งของกัมพูชาโบราณ ทรงโปรดฯ ให้สร้างปราสาทเขาพระวิหาร (Preah Vihear) และปราสาทพนมจีซอร์ (Phnom Chisor) ที่เมืองพระนครทรงก่อสร้างพระราชวังหลวงซึ่งมีจารึกที่กรอบประตูพระราชวังหลวงกล่าวถึงการทำพิธีถือน้ำพิพัฒน์สัตยาของเหล่าข้าราชการ (Jacques 2002: 128) ในไทยก็ได้พบจารึกสมัยของพระองค์หลายหลัก เช่น จารึกพระเจ้าสูรยวรมันที่ 1 พบที่ จ.สระแก้ว (K.991 มหาศักราชตรงกับ พ.ศ. 1551) จารึกตาเมือนธม 5 (พ.ศ. 1563) จารึกศาลสูงหลักที่ 1 เมืองลพบุรี (K.410 พ.ศ. 1565, 1568) จารึกสระกำแพงใหญ่ (พ.ศ. 1585) และจารึกพิมาย 2 (K.953 พ.ศ. 1589)

เคนเนท อาร์ ฮอลล์ (Kenneth R. Hall) เสนอว่า ในสมัยพระเจ้าสูรยวรมันที่ 1 มีการขยายตัวของชุมชนอย่างก้าวกระโดด เพราะมีการสร้างชุมชนเมืองหรือปุระขึ้นหลายแห่ง (Hall 1975: 320) ซึ่งกระทำโดยการสร้างศาสนสถานขึ้นหรือยกที่ดินว่างเปล่าให้แก่บุคคลหนึ่ง แล้วจึงมีการจัดตั้งหมู่บ้านเพื่อรับใช้ศาสนสถาน และทำเกษตรกรรมในที่ดินรอบๆ อันจำเป็นต้องมีระบบชลประทานที่มีประสิทธิภาพ (หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล 2549: 189) ฮอลล์ยังเสนอด้วยว่า รัชสมัยนี้เป็นช่วงแห่งการพัฒนาระบบทางเศรษฐกิจและการเมืองของเขมรให้รวมเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ปราสาทมีบทบาทสำคัญมากในการพัฒนาเศรษฐกิจของรัฐที่พึ่งพาการเกษตรกรรม (Agrarian state) วัดประจำตระกูลต้องแบ่งปันผลผลิตทางการเกษตรที่ได้ให้กับส่วนกลาง ซึ่งเท่ากับการแบ่งให้กับกษัตริย์ การขยายพื้นที่เกษตรกรรมไปยังเขตที่ดินใหม่ๆ และการสร้างอ่างเก็บน้ำเพื่อประโยชน์ในการปลูกข้าวจึงเป็นเป้าหมายสำคัญในแผนพัฒนาอาณาจักร (Hall 2011: 184-189)

ต่อมาอาณาจักรกัมพูชาได้เกิดกบฏขึ้นหลายครั้งในรัชกาลของพระเจ้าอุทัยทิตยวรมันที่ 2 (ครองราชย์ พ.ศ. 1593-1609) ทรงอุปถัมภ์สายตระกูลพราหมณ์ที่ทำพิธีประดิษฐานเทวราชโดยให้เหล่าพราหมณ์พำนัก

อยู่บริเวณชุมชนที่ปราสาทสด๊กก๊อกธม อ.โคกสูง จ.สระแก้ว ขณะที่เมืองพระนครก็มีการก่อสร้างปราสาทบาปวนขึ้นเป็นศูนย์กลางของอาณาจักร (จิโต 2543: 54) ส่วนจารึกในสมัยของพระเจ้าอุทัยทิตยวรมันที่ 2 ที่พบในประเทศไทย เช่น จารึกสด๊กก๊อกธม จ.สระแก้ว (K.235 มหาศักราช ตรงกับ พ.ศ. 1595) จารึกบ้านเมย จ.ขอนแก่น (พ.ศ. 1596) จารึกพนมวัน 2 จ.นครราชสีมา (K.393 พ.ศ. 1598) จารึกปราสาทเขาหลุบ (เขาดุม) จ.บุรีรัมย์ (พ.ศ. 1599) และจารึกบ้านซับบาก จ.นครราชสีมา (พ.ศ. 1609)

เป็นที่น่าเสียดายที่จารึกไม่ได้ให้ข้อมูลมากนักเกี่ยวกับเหตุการณ์ในรัชสมัยของพระเจ้าหรรษวรมันที่ 3 (ครองราชย์ พ.ศ. 1609-1623) โดยไม่พบจารึกของพระองค์ในประเทศไทยเลย ต่อมาพระเจ้าชัยวรมันที่ 6 ได้เสด็จขึ้นครองราชย์ (ครองราชย์ พ.ศ. 1623-1650) โดยพระองค์มาจากสายตระกูลแห่งมหิธรปุระ ซึ่งยังไม่ทราบแน่ชัดว่าอยู่ ณ ที่ใด แต่มีข้อสันนิษฐานว่าคงเป็นบริเวณภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนล่างแถบเมืองพิมาย ปราสาทพนมวัน และปราสาทพนมรุ้ง เพราะพบจารึกที่กล่าวถึงพระองค์ ในขณะที่เมืองพระนครกลับไม่พบหลักฐานของพระองค์ (Jacques 2002: 147; มยุรี วีระประเสริฐ 2559: 303)

ปราสาท ที่ดิน และแหล่งน้ำ: ข้อมูลจากศิลาจารึกเขมรสมัยบาปวนที่พบในประเทศไทย

จากการรวบรวมข้อมูลทั้งจากหนังสือจารึกในประเทศไทยของกรมศิลปากร และฐานข้อมูลจารึกในประเทศไทยที่จัดทำโดยศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (https://db.sac.or.th/inscriptions/) พบว่ามีจารึกเขมรสมัยบาปวน 23 หลัก โดยสามารถตั้งข้อสังเกตจากข้อความในศิลาจารึกสมัยบาปวนได้ดังนี้

1) จารึกมีทั้งพระบรมราชโองการของกษัตริย์ และคำสั่งของข้าราชการหรือขุนนาง (ที่อ้างถึงพระกระแสรับสั่ง) ในระดับต่างๆ เช่น กมรเตงอัญ, มรตาญ, กำเสตง, วาป, โขลญ

2) จารึกมักกล่าวสรรเสริญพระศิวะ โดยระบุถึงสิ่งของเครื่องใช้ที่ถวายแด่เทพเจ้าในปราสาทหรือทำพลีกรรมในแต่ละวันหรือในช่วงเทศกาล เช่น ข้าวสาร ข้าวเปลือก และปศุสัตว์ (กระบือ วัว แพะ หมู) ซึ่งระบุจำนวนชัดเจน ทั้งยังมีการกำหนดตำแหน่งผู้รักษาบัญชีตรวจตรายุ้งข้าวด้วย และในตอนท้ายของจารึกก็มักจะระบุถึงรายชื่อข้าพระ (ทาส) ซึ่งระบุจำนวนไว้ชัดเจน และยังกำหนดให้ลูกหลานต้องเป็นทาสสืบไปด้วย

3) จารึกมักกล่าวถึงการกัลปนาที่ดินถวายแด่เทพเจ้า มีการจัดสรรที่ดินโดยปักหลักเขตตามทิศทางที่ระบุแน่นอน โดยกล่าวถึงทรัพย์สินมีค่าที่ใช้แลกเปลี่ยนหรือซื้อขายที่ดิน เพื่อมอบให้อาศรมหรือปราสาท โดยรายชื่อชุมชนหรือเขตที่ดินที่พบในจารึก เช่น กระวานสะเทก สดุกอำพิล สุขาลัย ฯลฯ ส่วนสระหรืออ่างเก็บน้ำมีทั้งตฏากะและตระพัง เช่น ตระพังตันโนด (ตฺรวางฺตนฺโนตฺ) ตระพังพราหมณ์ (ตฺรวางฺวฺราหฺมณ) สระน้ำใหญ่ (วฺระตฺรวางฺติมหิมา) แต่กลับไม่พบคำว่าบารายในจารึก

โดยสรุปแล้วข้อมูลจากจารึกแสดงให้เห็นถึงระบบการจัดการของปราสาท ที่ดิน และแหล่งน้ำของชุมชนเขมรสมัยบาปวน ซึ่งกษัตริย์ทรงเป็นผู้จัดสรรผลประโยชน์ให้แก่ข้าราชการหรือขุนนางในการกำหนดขอบเขตที่ดินที่จะกัลปนาให้กับอาศรมต่างๆ อันถือเป็นทรัพย์มรดกของตระกูล และยังต้องมีการถวายสิ่งของและข้าทาสให้กับเทพเจ้า ซึ่งทาสหรือข้าพระนั้นยังเป็นแรงงานของชุมชนทั้งระดับหมู่บ้านและเมืองด้วย

การศึกษาที่ผ่านมาเกี่ยวกับวัฒนธรรมเขมรสมัยบาปวนในประเทศไทย

จากการทบทวนวรรณกรรมพบว่ามีเพียงวิทยานิพนธ์ระดับปริญญาเอกสาขาวิชาประวัติศาสตร์ศิลปะไทยของวรรณวิภา สุเนต์ตา (2552) ที่วิเคราะห์ปราสาทในภาคอีสานและภาคตะวันออกที่มีอายุอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16-17 โดยข้อค้นพบสำคัญประการหนึ่งในงานชิ้นนี้ คือ ปราสาทสมัยบาปวนและนครวัดแบ่งเป็นกลุ่มปราสาทศูนย์กลางขนาดใหญ่ เช่น

ปราสาทพนมวัน ปราสาทพิมาย ปราสาทพนมรุ้ง และกลุ่มปราสาทประจำชุมชนขนาดเล็ก เช่น กู่กาสิงห์ กู่สวนแตง ฯลฯ ซึ่งปรากฏรูปแบบศิลปะท้องถิ่นที่ต่างไปจากปราสาทในเมืองพระนคร โดยสันนิษฐานว่าเป็นเพราะวัฒนธรรมดั้งเดิมหรือการรับอิทธิพลระหว่างชุมชนที่ตั้งอยู่ใกล้เคียง แต่งานสถาปัตยกรรมก็ยังสะท้อนให้เห็นความสำคัญของชุมชนและผู้ปกครองท้องถิ่นที่เป็นเครือญาติหรือข้าราชการชั้นสูงในราชสำนักกัมพูชาโบราณ แต่ทว่างานวิจัยชิ้นนี้ไม่ได้วิเคราะห์ถึงคุณลักษณะของอ่างเก็บน้ำประจำปราสาทต่างๆ เพราะเป็นงานวิจัยเชิงลึกด้านประวัติศาสตร์ศิลปะ

ส่วนประเด็นเรื่องการจัดการน้ำของเขมรในอดีตมักได้รับความสนใจไปยังบารายในภาพกว้างทั้งด้านพื้นที่และยุคสมัยกว้างๆ เช่นงานของอลิซาเบธ มัวร์ (Elizabeth Moore) เรื่อง *"การจัดระบบแหล่งน้ำในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทย: การเปลี่ยนแปลงในช่วงหลายศตวรรษ"* โดยมัวร์กล่าวว่าการก่อสร้างบารายนั้นเป็นส่วนหนึ่งของการสร้างศาสนสถาน เพราะประชาชนต้องกักเก็บน้ำไว้ใช้ในการอุปโภคบริโภค การเกษตร และเพื่อประกอบพิธีทางศาสนา (มัวร์ 2531: 444-446) หรืองานของ คีตศิลป์ ลิ้มศรีสกุลวงศ์ที่ศึกษาบารายใน จ.นครราชสีมา และ จ.สุรินทร์ โดยพบบาราย 89 แห่ง แบ่งเป็นบารายประจำศาสนสถาน 31 แห่ง และบารายที่ไม่มีปราสาทอยู่ในบริเวณใกล้เคียง 58 แห่ง แต่ผู้ศึกษาได้เจาะลึกไปยังบาราย 6 แห่งในเขต อ.โนนสูง จ.นครราชสีมา โดยบารายที่ศึกษามักมีสัดส่วนความกว้างต่อความยาวเท่ากับ 1 : 2 มีบารายที่วางตัวตามแนวทิศตะวันออก-ตะวันตก 3 แห่ง และบารายที่วางตัวตามแนวทิศตะวันออกเฉียงเหนือ-ตะวันตกเฉียงใต้ 3 แห่ง ซึ่งการวางผังนี้สอดคล้องกับความลาดเอียงของพื้นที่ที่เอื้อต่อการรองรับน้ำจากแหล่งน้ำธรรมชาติ (คีตศิลป์ ลิ้มศรีสกุลวงศ์ 2555)

งานค้นคว้าชิ้นสำคัญเกี่ยวกับการตั้งถิ่นฐานของชุมชนเขมรในไทยเป็นของธาดา สุทธิธรรม (2544) ซึ่งเสนอถึงแบบแผนการตั้งถิ่นฐานและการจัดการน้ำของชุมชนเขมร โดยชุมชนสมัยบาปวนที่จัดเป็นเมืองศูนย์กลางระดับภูมิภาค คือ เมืองหนองหานหลวง จ.สกลนคร เมืองศูนย์กลางระดับ

อนุภูมิภาค ได้แก่ ปราสาทเมืองต่ำ ปราสาทบ้านพลวง และปราสาทพนมวัน นอกจากนี้ยังมีชุมชนในความครอบครองของชาวเขมร ได้แก่ ปราสาทสระกำแพงใหญ่ และปราสาทเปือยน้อย รวมทั้งมีชุมชนที่มีเทวบรรพตหรือศาสนสถานบนภูเขา ได้แก่ เขาปลายบัด และปราสาทตาเมือนธม ซึ่งไม่ปรากฏอ่างเก็บน้ำในบริเวณใกล้เคียง ซึ่งผลการศึกษาของธาดา มีความสอดคล้องกับแนวคิดของ เคนเนท อาร์ ฮอลล์ ที่เสนอว่าในสังคมเขมรโบราณมีการสร้างปราสาทอย่างน้อย 3 ระดับ คือ 1) ปราสาทประจำอาณาจักรที่ศูนย์กลางซึ่งกษัตริย์เป็นผู้สร้าง 2) ปราสาทประจำภูมิภาคต่างๆ ที่มีขุนนางชั้นสูงเป็นผู้ดูแล และ 3) ปราสาทประจำท้องถิ่น (Hall 2011: 187)

ชุมชนเขมรสมัยบาปวนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทย

จากการรวบรวมข้อมูลทะเบียนโบราณสถานขอมในประเทศไทยของกรมศิลปากร พบว่ามีปราสาทที่มีอายุอยู่ในช่วงกลางพุทธศตวรรษที่ 16 ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 17 (ซึ่งไม่มีงานศิลปกรรมของสมัยนครวัดอย่างแน่ชัด) อยู่เป็นจำนวนมาก โดยผู้เขียนได้สำรวจเก็บข้อมูล ณ ปราสาทเขมรสมัยบาปวนจำนวน 33 แห่งในภาคอีสาน[1] สามารถแบ่งกลุ่มตามสภาพภูมิศาสตร์ของภูมิภาคได้ดังนี้

1) เขตลุ่มแม่น้ำมูล 28 แห่ง เช่น ปราสาทพนมวัน จ.นครราชสีมา กู่กาสิงห์ จ.ร้อยเอ็ด ปราสาทสระกำแพงใหญ่ จ.ศรีสะเกษ กู่น้อย จ.มหาสารคาม กู่เปือยน้อย จ.ขอนแก่น เป็นต้น

[1] งานวิจัยนี้ไม่ได้รวมปราสาทและเมืองพิมายเข้าไว้ในกลุ่มตัวอย่าง เพราะปราสาทประธานน่าจะสร้างแล้วเสร็จในสมัยนครวัด แม้ว่ายังคงมีรูปแบบศิลปะบาปวนอยู่เป็นส่วนมากก็ตาม ที่น่าสังเกตคือการปรากฏขื่อปลอมหักตั้งได้ฉากอยู่เหนือกรอบประตู (ตรงส่วนล่างของหน้าบัน) อันเป็นแบบศิลปะเฉพาะของปราสาทสมัยนครวัด ซึ่งพบที่ปราสาทพนมรุ้งและปราสาทศีขรภูมิด้วย ภาพสลักพระพุทธรูปบนทับหลังประดับห้องครรภคฤหะก็เป็นพระพุทธรูปทรงเครื่อง (ทั้งพระพุทธรูปนาคปรกด้านทิศใต้และพระพุทธรูปประทับยืนด้านทิศตะวันตก) ซึ่งเป็นพุทธลักษณะเด่นของพระพุทธรูปสมัยนครวัด และจารึกพิมาย 3 (K. 397) ซึ่งกล่าวถึงการสถาปนารูปเคารพพระไตรโลกยวิชัยให้เป็นเสนาบดีของรูปเคารพประธานคือ กมรเตงชคตวิมาย ก็มีมหาศักราชระบุตรงกับ พ.ศ. 1651 และ พ.ศ. 1655 ในรัชสมัยของพระเจ้าธรณินทรวรมันที่ 1 ซึ่งเข้าสู่สมัยนครวัดแล้ว

2) เขตลุ่มแม่น้ำชี 1 แห่ง คือ กู่แดง จ.ชัยภูมิ

3) เขตแอ่งสกลนคร 2 แห่ง คือ พระธาตุดุม และปราสาทนารายณ์เจงเวง จ.สกลนคร

4) เทือกเขาพนมดงรัก 2 แห่ง คือ ปราสาทตาเมือนธม จ.สุรินทร์ และปราสาทโดนตวล จ.ศรีสะเกษ

ลุ่มแม่น้ำมูลหรืออีสานใต้เป็นดินแดนที่ปรากฏชุมชนเขมรสมัยบาปวนมากที่สุด เพราะเป็นพื้นที่ที่เชื่อมต่อไปยังที่ราบลุ่มทะเลสาบเขมร และเมื่อพิจารณาถึงแผนที่ลุ่มน้ำมูลจะเห็นได้ว่ามีลำน้ำสาขาสายเล็กสายน้อยเป็นจำนวนมาก ซึ่งทำให้ดินในที่ราบลุ่มมีความอุดมสมบูรณ์และมีปริมาณน้ำมากพอต่อการทำเกษตรกรรม ลำน้ำสาขาในเขตลุ่มน้ำมูลยังมีลักษณะเป็นโครงข่ายที่ทำให้ชุมชนสามารถไปมาหาสู่กันได้ไม่ยากนัก ดังจะเห็นได้จากมีกลุ่มปราสาทที่ตั้งอยู่ในบริเวณใกล้เคียงกัน เช่น ปราสาทบ้านพลวง ปราสาททนง และปราสาทบ้านไพล จ.สุรินทร์ ปราสาทสระกำแพงใหญ่และปราสาทบ้านปราสาท จ.ศรีสะเกษ ปราสาทกู่กาสิงห์ กู่พระโกนา และกู่บ้านเมืองบัว จ.ร้อยเอ็ด เป็นต้น ดังนั้นปราสาทหรือชุมชนเขมรสมัยบาปวนจึงเปรียบได้กับเครือข่ายการเมือง สังคม และเศรษฐกิจนั่นเอง (ภาพที่ 1)

ภาพที่ 1 แสดงตำแหน่งของปราสาทเขมรสมัยบาปวนในเขตลุ่มแม่น้ำมูลหรือภาคอีสานตอนล่าง

เป็นที่น่าสังเกตว่า ในช่วงสมัยบาปวนนี้เป็นระยะแรกสุดที่ปรากฏหลักฐานปราสาทและชุมชนแบบเขมรในเขตแอ่งสกลนคร เพราะในระยะก่อนหน้านี้ไม่ปรากฏหลักฐานใดๆ เลย คือมีเพียงหลักฐานของวัฒนธรรมเขมรในเขตอีสานใต้เท่านั้น ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงการเจริญเติบโตขึ้นของชุมชนหรือการขยับขยายชุมชนจากอีสานใต้ไปยังอีสานเหนือ โดยพื้นที่ที่มีการเลือกสรรในระยะแรกเริ่มนี้ก็คือ หนองหานหลวง ซึ่งเป็นแหล่งน้ำธรรมชาติขนาดใหญ่และมีเทือกเขาภูพานอยู่ไม่ไกลนัก

คุณลักษณะของปราสาทสมัยบาปวนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทย

ในสมัยบาปวนนิยมสร้างปราสาทหันหน้าไปทิศตะวันออกและทิศตะวันออกเฉียงเหนือ (เบี่ยงเบนจากทิศตะวันออกไปเล็กน้อยตั้งแต่ 3–18 องศา) เฉกเช่นปราสาทเขมรสมัยอื่นๆ มีเพียงปราสาทตาเมือนธมที่หันทิศแตกต่างไป เพราะปราสาทตาเมือนธมหันหน้าไปทิศใต้ที่เบี่ยงเบนไปทิศตะวันออก 10 องศา เนื่องจากสภาพภูมิศาสตร์เป็นตัวกำหนดด้วยปราสาทตาเมือนธมตั้งอยู่บริเวณช่องเขาตรงชายแดนไทย-กัมพูชา

ปราสาทสมัยบาปวนมักมีปราสาทประธานหนึ่งหลัง (พบ 15 แห่ง) หรือสามหลัง (พบ 15 แห่ง) โดยมีปราสาทประธานห้าหลัง 2 แห่ง คือ ปราสาทเมืองต่ำ และปราสาทสระกำแพงใหญ่ นอกจากนี้ ตัวปราสาทยังมีองค์ประกอบอื่นๆ เช่น บรรณาลัย ระเบียงคด กำแพงแก้ว โคปุระ (ประตูทางเข้า) ซึ่งปราสาทแต่ละแห่งมีและไม่มีอาคารเหล่านี้แตกต่างกัน โดยมีปราสาท 4 แห่งที่มีความสำคัญอย่างแท้จริง เพราะมีระเบียงคดและโคปุระทั้ง 4 ทิศ ได้แก่ ปราสาทตาเมือนธม (มีจารึก พ.ศ. 1563) ปราสาทสระกำแพงใหญ่ (มีจารึก พ.ศ. 1585) ปราสาทพนมวัน (มีจารึก พ.ศ. 1598 และ 1625) และปราสาทเมืองต่ำ (ไม่พบจารึกระบุศักราช) โดยเกือบทั้งหมดเป็นปราสาทที่มีจารึกเกี่ยวข้องกับกษัตริย์ แม้ว่าปราสาทเมืองต่ำจะไม่พบจารึกแบบดังกล่าว แต่จากแผนผังอันซับซ้อนและลงตัวอีกทั้งยังตั้งอยู่ไม่ไกลจาก

เขาพนมรุ้งย่อมบ่งชี้ถึงความสำคัญของปราสาทเมืองต่ำ ด้วยเหตุนี้ศูนย์กลางหลักในสมัยบาปวนจึงน่าจะอยู่ในเขตลุ่มแม่น้ำมูลเท่านั้น

คูน้ำที่ล้อมรอบปราสาทก็ถือเป็นอีกหนึ่งในองค์ประกอบและแผนผังของปราสาท โดยปราสาทสมัยบาปวนส่วนใหญ่มีคูน้ำล้อมรอบ ทั้งแบบมีคูน้ำล้อมรอบเว้นทางเข้าเฉพาะทิศตะวันออก แบบมีคูน้ำล้อมรอบเว้นทางเข้าเฉพาะทิศตะวันออกและทิศตะวันตก หรือแบบมีสระน้ำอยู่ 4 มุม คูน้ำนี้ถูกขุดให้ลึกลงไปกว่าระดับพื้นผิวดินที่ตั้งของตัวปราสาท และส่วนใหญ่ไม่มีทางน้ำธรรมชาติเชื่อมต่อเข้ามายังคูน้ำ ดังนั้นคูน้ำล้อมรอบปราสาทส่วนใหญ่จึงกักเก็บน้ำจากใต้ดินและน้ำฝน เพราะน้ำในคูน่าจะใช้กับกิจกรรมภายในปราสาทซึ่งไม่จำเป็นต้องใช้ปริมาณมากนัก คือสำหรับนักบวชใช้สอยเป็นน้ำกิน น้ำใช้ น้ำอาบ และใช้สรงน้ำรูปเคารพ (Siribhadra & Moore 1992: 163)

คุณลักษณะของอ่างเก็บน้ำสมัยบาปวนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทย

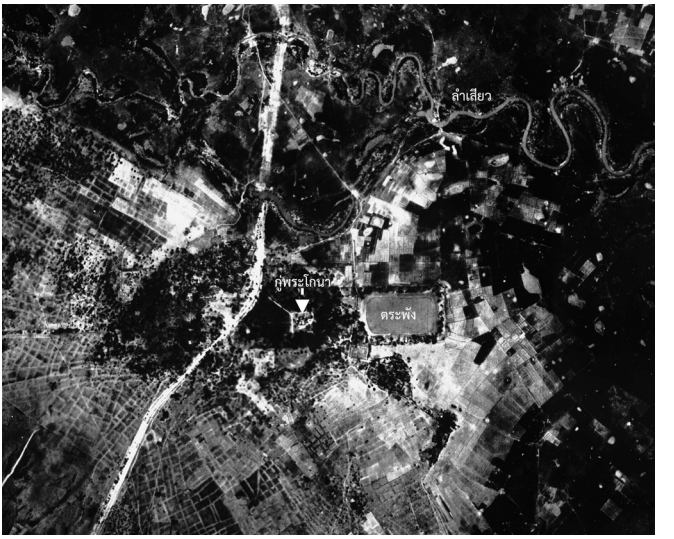
จากการสำรวจปราสาทเขมรสมัยบาปวนทั้ง 33 แห่ง พบว่ามีปราสาท 20 แห่งที่มีอ่างเก็บน้ำขนาดไม่ใหญ่นักหรือตระพัง 1 แห่ง (เช่น กู่พราหมณ์จำศีล, ปราสาทหินนาแค, ปราสาทตาดำ, ปราสาทตาเล็ง ฯลฯ) มีปราสาท 1 แห่ง (คือปราสาทบ้านไพล จ.สุรินทร์) ที่มีตระพัง 2 แห่ง มีปราสาท 3 แห่งที่มีทั้งตระพังและบารายตั้งอยู่ในบริเวณใกล้เคียงกับปราสาท (ได้แก่ ปราสาทพนมวัน, ปราสาทบ้านถนนหัก และปราสาทบ้านพลวง) โดยมีปราสาทเมืองต่ำที่มีเฉพาะบารายขนาดใหญ่ และยังมีปราสาทอีก 8 แห่ง (ได้แก่ ปราสาทพะโค, ปราสาทตาเมือนธม, ปราสาททอง, ปราสาทโดนตวล, ปราสาทบ้านเบญจ์, กู่บ้านเมืองบัว, กู่แดง และพระธาตุดุม) ที่ไม่มีอ่างเก็บน้ำ

ตระพัง

ตระพังมักตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกหรือทิศตะวันออกเฉียงเหนือของปราสาท หรืออยู่ทางด้านหน้าในแนวทิศเดียวกับทางเข้าสู่ปราสาท เช่น

เดียวกับตระพังส่วนใหญ่ที่ปรากฏในกัมพูชา ตระพังที่มีขนาดใหญ่ที่สุดอยู่ที่กู่พราหมณ์จำศีล จ.นครราชสีมา มีขนาด 350 x 695 เมตร ส่วนตระพังที่มีขนาดเล็กที่สุดอยู่ที่ปราสาทหนองทองหลาง จ.อุบลราชธานี มีขนาด 35 x 70 เมตร ดังนั้นตระพังประจำปราสาทเขมรสมัยบาปวนในภาคอีสานจึงมีความกว้างและความยาวโดยเฉลี่ยอยู่ที่ 137 x 278 เมตร หรือคิดเป็นสัดส่วนโดยเฉลี่ย 1 : 2.03

การเลือกสร้างปราสาทและโดยเฉพาะตระพังนั้นจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องมีแหล่งน้ำธรรมชาติอยู่ในบริเวณใกล้เคียง และชุมชนสมัยบาปวนส่วนมากก็จะสร้างศาสนสถานและอ่างเก็บน้ำอยู่ติดกับลำน้ำ เพื่อใช้ในการอุปโภคบริโภคและการเกษตรกรรม เพราะพื้นที่รอบๆ ตระพังเป็นที่นา ลำน้ำเหล่านี้คงมีน้ำมากในฤดูน้ำหลาก ส่วนฤดูแล้งย่อมมีน้ำน้อยหรือขาดแคลนน้ำเป็นปกติ เหตุนี้ตระพังจึงมีประโยชน์อย่างมากในการกักเก็บน้ำไว้ใช้ในฤดูแล้ง โดยชุมชนเกือบทั้งหมดที่มีตระพังจะตั้งอยู่ใกล้กับลำน้ำสาขาหรือห้วยสายเล็กๆ มากกว่าจะอยู่ติดกับแม่น้ำใหญ่ เพราะน้ำอาจจะท่วมถึงพื้นที่เพาะปลูกได้ง่าย (ภาพที่ 2)

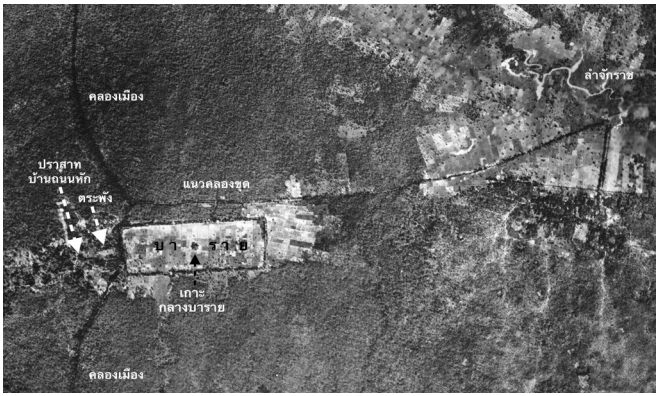
ภาพที่ 2 ภาพถ่ายทางอากาศ (พ.ศ. 2497) บริเวณปราสาทกู่พระโกนา อ.สุวรรณภูมิ จ.ร้อยเอ็ด (ที่มา: ปรับปรุงจากภาพถ่ายทางอากาศของกรมแผนที่ทหาร)

บาราย

มีปราสาท 3 แห่งที่มีทั้งตระพังและบารายอยู่ในบริเวณใกล้เคียง ประกอบด้วย ปราสาทพนมวัน จ.นครราชสีมา ปราสาทบ้านถนนหัก จ.นครราชสีมา และปราสาทบ้านพลวง จ.สุรินทร์ และมีเพียงปราสาทเมืองต่ำ จ.บุรีรัมย์ ที่มีเฉพาะบาราย โดยแบ่งตามตำแหน่งของบารายได้ดังนี้

1) บารายที่อยู่ทางทิศตะวันออกหรือตะวันออกเฉียงเหนือของปราสาท มี 2 แห่ง ได้แก่ ปราสาทบ้านถนนหัก มีขนาด 480 x 1,300 เมตร (สัดส่วน 1 : 2.7) และมีเกาะกลางบารายที่ปัจจุบันตื้นเขินหมดสภาพแล้ว (ภาพที่ 3) อีกแห่งหนึ่งคือ ปราสาทบ้านพลวง มีขนาด 320 x 375 เมตร (ไม่ใช่ขนาดแท้จริง เพราะมีการปรับสภาพพื้นที่แล้ว) ปัจจุบันใช้กักเก็บน้ำ

2) บารายที่อยู่ทางทิศเหนือของปราสาท มี 2 แห่ง ได้แก่ ปราสาทพนมวัน มีขนาด 550 x 2,200 เมตร (สัดส่วน 1 : 4) และมีเกาะกลางบารายแต่ปัจจุบันตื้นเขินหมดสภาพแล้ว อีกแห่งหนึ่งคือ ปราสาทเมืองต่ำ บารายหรือทะเลเมืองต่ำมีขนาด 360 x 1,090 เมตร (สัดส่วน 1 : 3.03) โดยมีการวางแท่งศิลาแลงเป็นแนวบังคับน้ำที่กึ่งกลางคันดินด้านตะวันตก (เรียกว่าโบราณสถานสะพานขอม) มีการกรุศิลาแลงเป็นขั้นบันไดและมีท่าน้ำด้วย ปัจจุบันทะเลเมืองต่ำยังใช้กักเก็บน้ำได้

ภาพที่ 3 ภาพถ่ายทางอากาศ (พ.ศ. 2497) บริเวณปราสาทบ้านถนนหัก อ.หนองบุญมาก จ.นครราชสีมา
(ที่มา: ปรับปรุงจากภาพถ่ายทางอากาศของกรมแผนที่ทหาร)

จะเห็นได้ว่า บารายเกือบทั้งหมดมีขนาดใหญ่มีความกว้างตั้งแต่ 320-550 เมตร และมีความยาวตั้งแต่ 375 (?)-2,200 เมตร โดยบารายที่ปราสาทบ้านถนนหักมีสัดส่วนโดยเฉลี่ยใกล้เคียงกับตระพัง (1 : 2.7) ขณะที่สัดส่วนของบารายที่ปราสาทพนมวันและปราสาทเมืองต่ำคือ 1 : 4 และ 1 : 3.03 ตามลำดับ บารายของชุมชนเขมรแห่งสำคัญจึงมีขนาดใหญ่กว่าบารายและตระพังของชุมชนเขมรโดยทั่วไป แต่ปราสาทสมัยบาปวนแห่งสำคัญอีก 2 แห่งกลับไม่มีบาราย คือปราสาทตาเมือนธม เพราะตั้งอยู่บนเทือกเขาพนมดงรัก ส่วนปราสาทสระกำแพงใหญ่นั้นก็มีเฉพาะตระพัง

ดังนั้นชุมชนเขมรสมัยบาปวนจึงมีความจำเป็นที่จะต้องมีตระพัง แต่ไม่จำเป็นที่จะต้องก่อสร้างบารายใหญ่เสมอไป เพราะการก่อสร้างบารายย่อมต้องใช้กำลังคนจำนวนมากทั้งยังต้องเสียค่าใช้จ่ายสูงมาก ทั้งเป็นค่าตอบแทนให้แก่แรงงานและค่าดูแลรักษาให้บารายมีประสิทธิภาพดีอยู่เสมอ เป็นที่น่าเสียดายที่บารายของปราสาทพนมวันและปราสาทบ้านถนนหักนั้นตื้นเขินหมดสภาพกลายเป็นที่นาหมดแล้ว เพราะทั้งสองแห่งนี้มีเกาะกลางบารายตามแบบบารายที่กัมพูชาด้วย โดยเกาะกลางอ่างเก็บน้ำในวัฒนธรรมเขมรเป็นที่รู้จักกันว่า “แม่บุญ” (Mebon) ปรากฏที่บารายหลายแห่ง เช่น ปราสาทแม่บุญตะวันตกอยู่กลางบารายตะวันตก ปราสาทนาคพันอยู่กลางชัยตฎากะ รวมทั้งโบราณสถานวัดโคกอยู่กลางบารายที่เมืองพิมาย

ที่เกาะกลางบารายเหล่านี้มีการสร้างศาสนสถานอยู่ด้วย เห็นได้จากกรณีของปราสาทแม่บุญตะวันตกและปราสาทนาคพันที่โครงสร้างและแผนผังของปราสาทตลอดจนประติมากรรมประดับล้วนสร้างขึ้นเพื่อสื่อความหมายเชิงสัญลักษณ์ทางศาสนา และเพิ่มความสำคัญให้กับอ่างเก็บน้ำในฐานะมหาสมุทรอันศักดิ์สิทธิ์ประจำเมือง (ดูมาร์เซย์ 2548: 7–9 และ 73-77; Feneley et al. 2016) ลักษณะเช่นนี้ย่อมไม่ผิดวิสัยหากชุมชนที่ปราสาทพนมวันจะมีเกาะอยู่กลางบาราย เพราะปราสาทหลังนี้มีความสำคัญด้วยพบจารึกที่ระบุถึงกษัตริย์หลายพระองค์ ส่วนการปรากฏเกาะกลางบารายที่ปราสาทบ้านถนนหักนั้นถือเป็นประเด็นที่น่าสนใจ เพราะไม่เคยมีการ

กล่าวถึงบารายแห่งนี้มาก่อน และไม่เคยพบจารึกที่ปราสาทขนาดเล็กหลังนี้ โดยจากการขุดศึกษาปราสาทบ้านถนนหักเคยได้พบเครื่องประดับทองคำที่งดงามสำหรับสวมใส่ให้กับเทวรูป (จัดแสดงอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพิมาย) จึงน่าจะสะท้อนให้เห็นถึงความสำคัญบางประการของปราสาทและชุมชนแห่งนี้ ซึ่งเป็นประเด็นที่ควรมีการศึกษาเพิ่มเติมในโอกาสต่อไป

สังคม วัฒนธรรม และเศรษฐกิจของชุมชนเขมรสมัยบาปวนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทย

จากข้อมูลที่กล่าวมา ทำให้สามารถแบ่งประเภทของปราสาทสมัยบาปวนตามระดับความสำคัญได้ดังนี้

ปราสาทที่สัมพันธ์กับกษัตริย์

มี 2 แห่ง ได้แก่ ปราสาทตาเมือนธม และปราสาทพนมวัน ซึ่งมีจารึกที่ปรากฏพระนามและระบุถึงพระบรมราชโองการของกษัตริย์ โดยปราสาททั้ง 2 แห่งนี้เป็นปราสาทที่มีขนาดใหญ่ มีปราสาทประธานที่มีอันตราละต่อเชื่อมกับมณฑป และมีระเบียงคดที่มีโคปุระทั้ง 4 ทิศ

ปราสาทตาเมือนธมเป็นเทวาลัยสำคัญตรงช่องตาเมือนในเทือกเขาพนมดงรัก เป็นที่ประดิษฐานศิวบาท (กมรเตงชคตศิวบาท) จารึกตาเมือนธม 5 (พ.ศ. 1563) แสดงให้เห็นถึงกิจกรรมภายหลังจากที่พระเจ้าสูรยวรมันที่ 1 ครองราชย์ได้ 18 ปี โดยพระราชทานที่ดิน (พร้อมปักหลักเขต) แด่ผู้ทำความดีความชอบ ส่วนปราสาทพนมวันพบจารึกหลายหลัก จารึกพนมวัน 2 (พ.ศ. 1598) ได้กล่าวสรรเสริญพระเจ้าสูรยวรมันที่ 1 ซึ่งได้พระราชทานที่ดินแก่นางผู้เป็นที่รัก ณ ดินแดนสุขาลัย และได้พระราชทานที่ดินผืนเล็กแก่ผู้ตรวจการกองทัพที่มีชื่อเสียง และซ่อมแซมหมู่บ้านจำนวน 23 แห่งให้สวยงาม โดยในสมัยพระเจ้าอุทัยทิตยวรมันที่ 2 ก็ยังคงกล่าวถึงการซ่อมแซมหมู่บ้าน 23 แห่งนี้ด้วย และเมื่อเข้าสู่สมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 6 จารึกพนมวัน 3 (พ.ศ. 1625) ก็ได้กล่าวถึงพระบรมราชโองการของพระองค์ที่ให้ข้าราชการ

หรือขุนนางรักษาเทวาศรมโดยถวายสิ่งของและข้าทาสจำนวน 24 คน

ปราสาทที่มีข้าราชการระดับสูงดูแล

มี 2 แห่ง ได้แก่ ปราสาทสระกำแพงใหญ่ และปราสาทเมืองต่ำ ซึ่งมีโครงสร้างอันใหญ่โต มีระเบียงคดที่มีโคปุระทั้ง 4 ทิศ ปราสาทสระกำแพงใหญ่มีจารึกระบุศักราช ส่วนปราสาทเมืองต่ำไม่มีจารึกระบุศักราช แต่ก็มีบารายขนาดใหญ่

ปราสาทสระกำแพงใหญ่น่าจะสร้างขึ้นในช่วงปลายของรัชกาลพระเจ้าสูรยวรมันที่ 1 โดยจารึกปราสาทสระกำแพงใหญ่ (พ.ศ. 1585 หรือหลังจากพระเจ้าสูรยวรมันที่ 1 ขึ้นครองราชย์แล้ว 40 ปี) ระบุถึงการซื้อที่ดินถวายเทพเจ้าของเหล่าข้าราชการ โดยระบุถึงทรัพย์สินที่ใช้แลกเปลี่ยนในการซื้อขายที่ดินแก่บุคคลต่างๆ จะเห็นได้ว่า จารึกปราสาทสระกำแพงใหญ่ไม่ได้กล่าวถึงพระบรมราชโองการของพระเจ้าสูรยวรมันที่ 1 ข้าราชการเหล่านี้จึงต้องใช้ทรัพย์สินมีค่าในการซื้อที่ดิน ซึ่งแตกต่างจากการพระราชทานที่ดินของกษัตริย์ ส่วนปราสาทเมืองต่ำแม้จะยังไม่พบจารึกที่ระบุพระนามกษัตริย์ แต่ตัวปราสาทเมืองต่ำก็มีความสำคัญด้วยขนาดและแผนผังที่สมบูรณ์แบบและงดงาม ทั้งยังตั้งอยู่ไม่ไกลจากปราสาทพนมรุ้งที่มีความเกี่ยวข้องกับกษัตริย์หลายพระองค์ ดังนั้นพนมรุ้งจึงเป็นปราสาทสำคัญบนภูเขาใหญ่ ขณะที่ปราสาทเมืองต่ำเป็นปราสาทสำคัญของชุมชนบนพื้นราบ และคงมีข้าราชการระดับสูงดูแล ซึ่งเป็นอีกปัจจัยหนึ่งที่ทำให้บริเวณปราสาทเมืองต่ำมีบารายใหญ่ มีการกรุขอบคันบารายและท่าน้ำ และมีทางส่งน้ำคือโบราณสถานสะพานขอมด้วย

ปราสาทที่มีขุนนางท้องถิ่นดูแล

มี 29 แห่ง ปราสาทขนาดเล็กที่มีเป็นจำนวนมากนี้สะท้อนให้เห็นภาพการเจริญขึ้นของชุมชนท้องถิ่น ซึ่งมักเลือกตั้งถิ่นฐานอยู่ใกล้กับลำน้ำสาขาหรืออยู่ใกล้กับแหล่งเกลือสินเธาว์ ชุมชนเหล่านี้มีทั้งชุมชนที่เลือกหรือไปบุกเบิกพื้นที่ใหม่ๆ และชุมชนที่อยู่ใกล้กับชุมชนที่มีมาแต่เดิม ดังนี้

1) ชุมชนในพื้นที่ใหม่ จำนวน 26 แห่ง เช่น กู่พราหมณ์จำศีล, ปราสาทหินนาแค, ปราสาทหนองหงส์, ปราสาทตาดำ, ปราสาทบ้านพลวง, ปราสาทบ้านไพล, ปราสาทบ้านเบญจ์, กู่กาสิงห์, กู่เปือยน้อย, ปราสาทนารายณ์เจงเวง ฯลฯ ในกรณีนี้แสดงให้เห็นถึงการเพิ่มขึ้นของประชากร ตลอดจนการจัดการชุมชน แหล่งน้ำ และพื้นที่เพาะปลูกข้าว โดยมีข้าราชการท้องถิ่นคอยดูแล

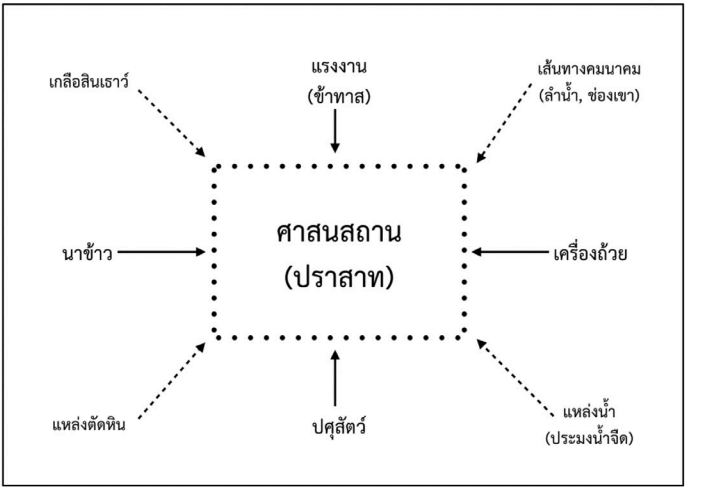
2) ชุมชนที่อยู่ใกล้กับชุมชนที่มีคูน้ำคันดินที่มีมาแต่เดิม มี 3 แห่ง ได้แก่ ปราสาททนง กู่บ้านเมืองบัว และกู่น้อย ที่ปราสาททนงนั้นไม่สามารถระบุได้แน่ชัดว่าเป็นชุมชนโบราณยุคสมัยใดระหว่างยุคก่อนประวัติศาสตร์หรือร่วมสมัยทวารวดี ส่วนชุมชนกู่บ้านเมืองบัวเป็นชุมชนที่มีมาตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์ ขณะที่ชุมชนที่กู่น้อยนั้นคือ เมืองนครจำปาศรี ซึ่งมีการอยู่อาศัยและฝังศพมาตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์ ก่อนจะพัฒนากลายเป็นเมืองสำคัญในช่วงร่วมสมัยวัฒนธรรมทวารวดี การปรากฏขึ้นของกู่น้อยนอกเมืองนครจำปาศรีจึงแสดงให้เห็นถึงวัฒนธรรมและอำนาจของเขมรสมัยบาปวนที่มีเหนือเมืองโบราณแห่งนี้ด้วย

ดังได้กล่าวแล้วว่า ชุมชนสมัยบาปวนในภาคอีสานมักตั้งอยู่ติดกับลำน้ำสาขา ทำให้ดินมีความเหมาะสมในการปลูกข้าว ส่วนลำน้ำสาขาย่อมมีน้ำในฤดูฝน แต่ฤดูแล้งคงขาดแคลนจนเป็นเรื่องปกติ จึงต้องมีการสร้างตระพังหรือบารายเพื่อช่วยในการกักเก็บน้ำไว้ในยามขาดแคลน จึงสันนิษฐานได้ว่า ชุมชนเขมรสมัยบาปวนน่าจะมีการทำนาแบบนาดำ 2 ครั้ง/ปี คือ 1) นาปี หรือข้าวนาน้ำฝน ช่วงเดือนพฤษภาคม-ตุลาคม และเก็บเกี่ยวกันไม่เกินเดือนกุมภาพันธ์ และ 2) นาปรัง คือทำนานอกฤดูกาลทำนาปกติ มักเริ่มตั้งแต่เดือนมกราคม ซึ่งพื้นที่เพาะปลูกจำเป็นต้องมีการชลประทานที่ดี

จารึกสมัยนี้ก็มักระบุถึงการถวายข้าวสาร ข้าวเปลือก และปศุสัตว์ (กระบือ วัว แพะ หมู) ซึ่งระบุจำนวนชัดเจน (หน่วยนับเป็นกระเชอ ถลวง หรือกระบุง) ทั้งยังมีการกำหนดตำแหน่งผู้รักษาบัญชีตรวจตรายุ้งข้าว และ

จารึกกู่บ้านเมย จ.ขอนแก่น ยังกำหนดหน้าที่ของข้าทาสในการดูแลนาข้าว โดยห้ามหน่วยงานใดๆ มาเรียกข้าทาสไปใช้งานที่อื่น การกำหนดหน้าที่และจำนวนของบุคลากรตลอดจนจำนวนของสิ่งของที่ถวายแด่เทพเจ้านี้ ย่อมเป็นประโยชน์ต่อการคำนวณหรือคาดการณ์ผลผลิตของชุมชนในแต่ละปีหรือฤดู ซึ่งจะส่งผลต่อการวางแผนงานทางเศรษฐกิจหรือกำลังคนของส่วนกลางคืออาณาจักรในลำดับต่อไป

ภาคอีสานยังเป็นดินแดนที่มีเกลือสินเธาว์อยู่อย่างมหาศาล (เพียงตา สาตรักษ์ และคณะ 2548) ปราสาทหลายหลังก็ตั้งอยู่ในเขตที่มีเกลือหิน เช่น กู่พราหมณ์จำศีล จ.นครราชสีมา กู่บ้านเมย จ.ขอนแก่น กู่น้อย จ.มหาสารคาม กู่กาสิงห์ กู่พระโกนา และกู่บ้านเมืองบัว จ.ร้อยเอ็ด ดังนั้นเกลือคงเป็นทรัพยากรและสินค้าที่จำเป็นอีกอย่างหนึ่งในสมัยนั้น น่าสังเกตด้วยว่าปราสาทตาเมือนธมอยู่ไม่ไกลจากแหล่งเตาเผาเครื่องถ้วยเขมรและแหล่งตัดหินบ้านกรวด และยังอยู่ในเส้นทางจากเมืองพระนครมายังเมืองพิมาย ดังนั้นการพระราชทานที่ดินบริเวณปราสาทตาเมือนธมของพระเจ้าสูรยวรมันที่ 1 จึงเท่ากับเป็นการเปิดศูนย์กลางทางเศรษฐกิจบริเวณช่องเขาตาเมือนและตามแนวเทือกเขาพนมดงรักแถบนั้นด้วย

แผนภูมิที่ 1 แผนภูมิแสดงความสำคัญของปราสาทในฐานะศูนย์กลางกิจกรรมทางเศรษฐกิจของสังคมเขมรโบราณ (สมัยบาปวน)

บทสรุป

ปราสาทเขมรไม่ได้มีความสำคัญต่อการศึกษาทางประวัติศาสตร์และโบราณคดีเฉพาะในด้านการกำหนดอายุสมัยเท่านั้น แต่ปราสาทยังเป็นหลักฐานที่สะท้อนพฤติกรรมและความคิดของมนุษย์ในอดีตในหลายๆ ด้าน ทั้งทางอำนาจการเมือง สังคม วัฒนธรรม และเศรษฐกิจ หากกล่าวโดยสรุปจะเห็นได้ว่า อาณาจักรกัมพูชาโบราณในช่วงสมัยบาปวนให้ความสำคัญกับการทำนาที่ผูกพันกันอย่างแยกไม่ออกกับกิจกรรมในศาสนสถานที่ถูกควบคุมหรือดูแลโดยผู้ปกครองในทุกระดับ อันเป็นระบบที่ยังคงดำเนินไปอีกหลายศตวรรษ ก่อนที่ภาคการผลิตจะเปลี่ยนผ่านไปสู่เอกชนตามระบบทุนนิยมเมื่อไม่กี่ร้อยปีที่ผ่านมา

จากการสำรวจยังพบว่ามีปราสาทอีกหลายหลังที่ปรากฏตระพังซึ่งอาจมีอายุอยู่ในสมัยบาปวนด้วย เพียงแต่ปราสาทเหล่านั้นคงเหลือหลักฐานไม่มากนัก ตัวอย่างเช่น ปราสาทหัวสระ และปรางค์วัดหนองชุมแสง จ.นครราชสีมา ปราสาทดอนหวาย และปราสาทสระสี่เหลี่ยม จ.บุรีรัมย์ เป็นต้น ซึ่งหากปราสาทเหล่านี้ไม่ชำรุดหรือถูกลักลอบทำลายโดยฝีมือมนุษย์ย่อมทำให้เราได้ข้อมูลมากขึ้น ซึ่งรวมไปถึงยังมีแหล่งมรดกวัฒนธรรมของชาติที่ทรงคุณค่าให้ศึกษาได้ต่อไปในอนาคต นอกจากนี้ อ่างเก็บน้ำแบบเขมรโบราณหลายแห่งในภาคอีสานยังถูกใช้งานอยู่ในปัจจุบัน แต่หลายแห่งก็ตื้นเขินไปแล้ว ดังนั้นหากมีแผนพัฒนาขุดลอกตระพังหรือบารายให้เป็นรูปธรรมเฉกเช่นสิ่งที่เคยเกิดขึ้นในอดีตเมื่อพันปีที่ผ่านมา ก็น่าจะทำให้ชุมชนท้องถิ่นได้รับประโยชน์อย่างสูงสุดทั้งในปัจจุบันและอนาคตด้วยนั่นเอง

บรรณานุกรม

ภาษาไทย

คีตศิลป์ ลิ้มศรีสกุลวงศ์, 2555. “บารายในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ: กรณีศึกษาบารายในจังหวัดนครราชสีมาและจังหวัดสุรินทร์.” การค้นคว้าอิสระปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร.

จิโต, มาดแลน, 2543. **ประวัติเมืองพระนครของขอม**. (แปลโดย หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล). พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: มติชน.

ดูมาร์เซย์, ชากส์, 2548. **ย้อนรอยอารยะเมืองพระนคร**. (แปลและเรียบเรียงโดย วีระ ธีรภัทร). กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์อมรินทร์.

ธาดา สุทธิธรรม, 2544. **ผังเมืองในประเทศไทย: ผังชุมชนและการใช้ที่ดินสายอารยธรรมเขมรในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ**. ขอนแก่น: พิมพ์พัฒนา.

เพียงตา สาตรักษ์, สุวิจักขณ์ มีสวัสดิ์ และ วินิจ ยังมี, 2548. “ขอบเขตและวิวัฒนาการของเกลือหินใต้ผิวดินในหมวดหินมหาสารคามในพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ.” **วารสารวิจัย มข**. 10 (1): 65-78.

มยุรี วีระประเสริฐ, 2559. “ประวัติศาสตร์ราชอาณาจักรกัมพูชาโบราณโดยสังเขป.” ใน **โบราณคดีและประวัติศาสตร์ในประเทศไทย ฉบับคู่มือครูสังคมศึกษา** (หน้า 267-315). พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร.

มัวร์, อลิซาเบธ, 2531. “การจัดระบบแหล่งน้ำในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ: การเปลี่ยนแปลงในช่วงหลายศตวรรษ.” (แปลโดย ปิยะวดี อภิชาตบุตร และคณะ). ใน **ดินแดนไทยจากยุคประวัติศาสตร์ตอนต้นจนถึงคริสต์ศตวรรษที่ 15 การประชุมทางวิชาการระดับชาติฝรั่งเศส-ไทย ครั้งที่ 1** (หน้า 431-451). กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยศิลปากร.

วรรณวิภา สุเนต์ตา, 2552. “สถาปัตยกรรมเขมรในดินแดนไทยช่วงพุทธศตวรรษที่ 16-17: ลำดับการสืบเนื่อง.” วิทยานิพนธ์ปริญญาปรัชญาดุษฎีบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ศิลปะไทย บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร.

สุภัทรดิศ ดิศกุล, หม่อมเจ้า, 2549. **ประวัติศาสตร์เอเชียอาคเนย์ถึง พ.ศ. 2000**. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ: สามลดา.

ภาษาต่างประเทศ

Feneley M., Penny D. & Fletcher R., 2016. “Claiming the hydraulic network of Angkor with Viṣṇu: A multidisciplinary approach including the analysis of archaeological remains, digital modelling and radiocarbon dating: With evidence for a 12th century renovation of the West Mebon.” **Journal of Archaeological Science: Reports** 9: 275-292.

Hall K.R., 1975. “Khmer commercial development and foreign contacts under Suryavarman I.” **Journal of the Economic and Social History of the Orient** 18 (3): 318-336.

_____, 2011. **A history of early Southeast Asia: Maritime trade and social development, 100-1500**. Maryland: Rowman & Littlefield Publishers.

Jacques C., 2002. **Angkor: Cities and temples**. Reprinted. Bangkok: River Books.

Jacques C. & Lafond P., 2007. **The Khmer empire: Cities and sanctuaries fifth to the thirteenth centuries**. Bangkok: River Books.

Kummu M., 2009. “Water management in Angkor: Human impacts on hydrology and sediment transportation.” **Journal of Environmental Management** 30 (3): 1413-1421.

Pou S., 1992. **Dictionaire vieux khmer–française-anglais (An old Khmer-French-English dictionary)**. Paris: Cedoreck.

Siribhadra S. & Moore E., 1992. **Palaces of the gods: Khmer art and architecture in Thailand**. Bangkok: River Books.